

مطالعه‌ی توصیفی معماری آرامگاه‌های عصر تیموری

الهه ابراهیمی^۱

چکیده:

آرامگاه‌ها در معماری و فرهنگ ایران از جایگاه ویژه‌ای برخوردارند. یکی از اعصاری که در زمینه ساخت و ایجاد تزئینات آرامگاه‌ها قابل توجه است عصر تیموری می‌باشد. دوران حکومت تیموریان یکی از درخشان‌ترین ادوار تمدن اسلامی و دوران اعتلای هنر و معماری محسوب می‌شود. سبک اصلی معماری تیموری در محدوده‌ی مثلی بین سه شهر مشهد، سمرقند و هرات شکوفا شد که بناهای هرات شباهت بیشتری به بناهای خراسان امروز دارد و شاید بتوان آن‌ها را پلی میان ماوراءالنهر و مرکز ایران دانست. آرامگاه‌های خانوادگی و نیز بناهایی که بر قبور شخصیت‌های سیاسی و علمی این دوره ساخته شده به نوعی نمایانگر سبک معماری آن همچون سردرها و گنبد‌های مرتفع و پیازی شکل و نیز تزئینات زیبا با غلبه رنگ لاجوردی است که چشم هر بیننده‌ی ای را به خود جلب می‌کند. افزون بر این بناها، مساجد و مدارس نیز متصل و گاه در همجواری آرامگاه‌ها ساخته می‌شد که معماری این بخش از مجموعه آثار نیز قابل تحسین است. مجموعه مقابری همچون شاه زنده، گور امیر و نیز زیارتگاه‌هایی که بر قبور شیخ احمد جامی، ابوبکر تایب‌الدین و ... ساخته شدند از زیباترین ابنیه آرامگاهی این دوره به شمار می‌روند. در این پژوهش به روش کتابخانه‌ای و شیوه توصیفی به بررسی موردی معماری و تزئینات آرامگاه‌های عصر تیموری پرداخته شده است.

کلید واژگان: دوره تیموری، آرامگاه‌ها، معماری، تزئینات

^۱ دانش آموخته کارشناس ارشد تاریخ و تمدن دانشگاه فردوسی مشهد ebrahimi6619@gmail.com

۱- مقدمه:

معماری همواره تجلی‌گاه احساسات بشری و بستری برای پیاده ساختن مهارت و ذوق هنری انسان‌ها بوده است. معماری عصر تیموری نیز با الهام از سبک‌های معماری چون معماری سلجوقی به حدی از شکوفایی رسید که بناهای ساخت این دوره از زیباترین آثار تاریخی به شمار می‌روند. برآیند قدرت و مهارت در این دوره به شکل‌گیری سبکی خاص انجامید که هم مکمل شیوه‌های پیشین و هم موثر بر معماری دوره‌های بعد بود. تأکید بر حداکثر بزرگی بناها، توجه به تنوع هم در درون و هم در بیرون بنا، غلبه رنگ لاجوردی در تزئینات کاشی، ابداع انواع تازه گنبد و طاق، غنای تزئینات رنگی از ویژگی‌های مهم این سبک معماری جدید بود. در این دوره به روش‌هایی سعی در بلند جلوه دادن بناها می‌کردند، از جمله با ایجاد خطوط موازی و عمودی در نمادها، به طوری که چشم را به طرف بالا می‌کشاند، کشاندن طاق‌های اصلی پوشش‌ها تا زیرگنبد برای بلندتر نشان دادن سقف، ایجاد طاق‌نماهایی که دو طبقه را طی می‌کنند بدون این که در فاصله این دو طبقه قطع شوند، مانند مدرسه غیاثیه خرگرد. ایوان‌ها و سردرهای بلند بناهای عهد تیموری با کاشی‌های معرق زیبا تزئین شده‌اند و گنبد‌های پیازی شکل و شیاردار که بیشتر با کاشی‌های لاجوردی تزئین شده از مشخصات خاص این دوره است که بناهای عهد تیموری را از معماری دیگر دوره‌های تاریخی متمایز می‌سازد. همچنین از انواع گنبد‌های چند پوش و منفرد استفاده شد و گنبد‌های سرپوش نخستین بار در این عهد ظاهر شدند که قدیمی‌ترین مورد آن در آرامگاه گوهرشاد هرات بکار رفته است.

تیمور در کنار غارت‌ها و کشتارهایی که در سرزمین‌های تحت اشغال خود داشت تا آنجا که فرصت می‌یافت به اقدامات عمرانی به ویژه در سمرقند توجه داشت. وی هنرمندان و صنعتگران را از مناطق مختلف مفتوحه به سمرقند منتقل کرد که آنان در پیشرفت معماری این دوره نقش به‌سزایی داشتند (کاوسی، ۱۳۸۹: ۱۰۹). پس از تیمور توجه به ساخت ابنیه در دوره شاهرخ ادامه یافت چنان که عصر وی از دوران درخشان معماری تیموری در خراسان به شمار می‌رود. اما پس از مرگ شاهرخ در نتیجه بی‌ثباتی سیاسی و اختلافات خاندانی فعالیت‌های عمرانی و توجه به معماری با رکود مواجه شد. از جمله بناهای قابل توجهی که در دوره این دو حکمران تیموری، همزمان با ساخت بناهای باشکوه و متعددی چون مدارس و مساجد بنا نهاده شد، آرامگاه‌ها بودند که امروزه از بزرگ‌ترین و مهم‌ترین بناهای قرن نهم هجری قمری به حساب می‌آیند. آرامگاه‌ها که معمولاً بر مزار شاهان و عرفای این دوره ساخته می‌شد به تدریج با اضافه شدن بخش‌هایی چون مسجد، مدرسه و خانقاه گسترش می‌یافت. ساخت آرامگاه‌ها در این دوره بسیار مورد توجه سلاطین و صاحب منصبان تیموری بوده است، به گونه‌ای که در گوشه کنار

قلمرو آنان آرامگاه‌هایی سربرآورده و به شیوه‌ای زیبا به تزئین آن‌ها پرداخته شده است. قدیمی‌ترین این بناها در آسیای مرکزی قرار دارد که از مهمترین آن‌ها می‌توان به مقابر شاه زنده و گورستان سمرقند اشاره کرد.

مطالعاتی که به صورت اختصاصی به معماری دوره تیموری پرداخته باشند اندک است. بیشتر منابع ضمن بررسی معماری دوره‌ی اسلامی به معماری تیموری نیز پرداخته‌اند و در کنار آن معماری مقابر و آرامگاه‌های این دوره بررسی گردیده است. مقالاتی نیز که در این مورد نوشته شده است بیشتر در قالب تکنگاری به بررسی برخی بناهای عصر تیموری از جمله مقابر و آرامگاه‌ها پرداخته‌اند. از مطالعات انجام شده در این زمینه می‌توان به کتاب‌ها، مقالات و پایان‌نامه‌هایی اشاره کرد که به معرفی همه یا برخی از بناهای دوره‌ی تیموری پرداخته‌اند که در ذیل به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود:

کتاب معماری تیموری در ایران و توران از دونالد نیوتن ویلبر و لیزا گلمبک، ترجمه کرامت الله افسر و محمد یوسف کیانی، تهران، ۱۳۷۴. در این کتاب به طور مفصل به معرفی و بیان ویژگی‌های آثار و بناهای دوره‌ی تیموری در ایران و توران پرداخته و در بخش‌های پایانی کتاب عکس‌هایی را از ابنیه‌ی معرفی شده ارائه داده است. اثر دیگر معماری تیموری در خراسان از برنارد لوکین، ترجمه علی آخشینی است که در سال ۱۳۸۶ توسط بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس منتشر شده است. در این کتاب نویسنده سعی کرده تمام بناهای تاریخی در خراسان و افغانستان را بررسی کند. این کتاب پایان‌نامه دکتری نویسنده است. دیگری مقاله فعالیت‌های عمرانی تیموریان در دوره‌ی سلطنت شاهرخ میرزا (۱۴۴۷-۱۴۰۵) از پروفیسور اسماعیل آکا و ترجمه اکبر صبوری است. این مقاله در نشریه آموزش تاریخ، شماره ۴۳، ۱۳۹۰ چاپ شده است. در این پژوهش به فعالیت‌های عمرانی که توسط شاهرخ و همچنین همسرش گوهرشاد آغا و همچنین الغ بیگ پرداخته شده است. تطبیق نقوش تزئینی معماری دوره‌ی تیموری در آثار کمال الدین بهزاد از مهناز شایسته فر دیگر پژوهش انجام شده در مورد معماری دوره تیموری است که در فصلنامه نگره، شماره ۲۵، ۱۳۹۲ چاپ شده است و در آن به ذکر تزیینات به کار رفته در بناهای شاخص دوره‌ی تیموری چون گور امیر، مسجد بی بی خانوم و ... پرداخته شده است. فرهنگ و میراث فرهنگی / نگاهی به هنرهای اسلامی دوره‌ی تیموری از نصرالله امامی. این مقاله در نشریه مشکوه، شماره ۵۳، ۱۳۷۵ چاپ شده است و نویسنده به بیان ویژگی‌های هنری عصر تیموری چون معماری، گچ بری، سفال، کنده کاری روی چاپ، نقاشی و پارچه بافی و ... پرداخته شده است.

در مطالعات مذکور به بررسی کلی معماری عصر تیموری و ابنیه ساخت این دوره پرداخته شده اما در این پژوهش سعی شده است با پرداختن به یک نمونه از آثار عصر تیموری یعنی آرامگاه‌ها به طور منسجم‌تر

به بررسی مقابر و آرامگاه‌های مزبور پردازد. باید اشاره کرد که آرامگاه‌های متعددی از نوع مقابر سلطنتی و معمولی در عهد تیموری ساخته شدند که در مقایسه این دو نوع بنا می‌توان به وسعت و فزونی تزئینات بکار رفته در آرامگاه‌های خانوادگی این سلسله پی برد. با توجه به شمار زیاد مقابر ساخته شده در عصر تیموری در این پژوهش با استفاده از اطلاعات میدانی و منابع کتابخانه‌ای، به بررسی و بیان ویژگی‌ها و تمایزات مواردی از این بناها که دارای اهمیتی بیشتر هستند، پرداخته خواهد شد. از جمله سوالاتی که این پژوهش در صدد پاسخگویی به آن است، می‌توان به این موارد اشاره کرد:

مشخصه معماری آرامگاه‌های عصر تیموری چیست؟

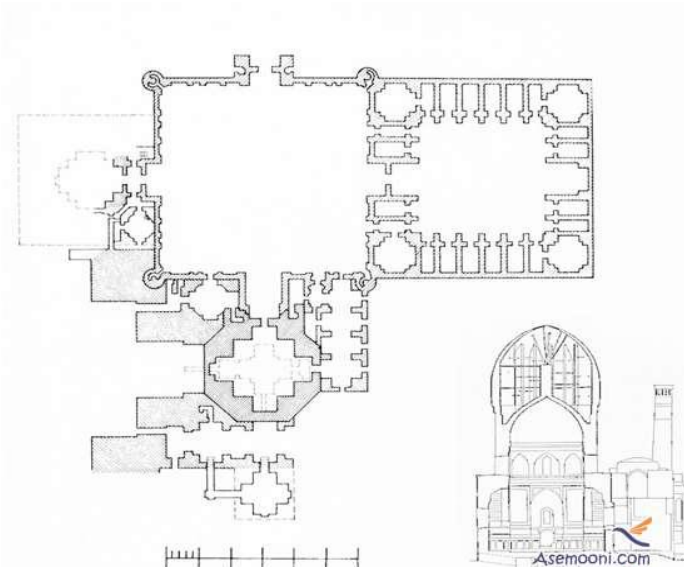
زیباترین و برجسته‌ترین بناهای آرامگاهی دوره‌ی تیموری چه بناهایی هستند؟

گور امیر

از جمله آرامگاه‌های دوره تیموری که جلوه‌گاه معماری این عصر است، می‌توان به مقبره گور امیر اشاره کرد. ساختمان هشت‌گوش این بنا و گنبد بلند و آبی رنگ آن به عنوان یکی از بارزترین آثار هنری دوره تیموری در سمرقند به شمار می‌آید. این بنا را تیمور به یادبود نوه‌اش، میرزا محمد سلطان بن محمد جهانگیر ساخت و پس از مرگ وی نیز در این مکان به خاک سپرده شد. در سال ۸۵۱ق/ ۱۴۴۸م. جسد شاهرخ از هرات بدین مکان منتقل شد. مجموعه گور امیر در دوره حکمرانی الغ بیک مورد توجه قرار گرفت و به صورت آرامگاه سلسله تیموری درآمد. او آخرین فرد سلسله تیموری بود که در این آرامگاه به خاک سپرده شد (ویلیز، ۱۳۷۴:۳۵۲). در شمال شرق و شمال غرب آرامگاه یک مدرسه و یک خانقاه قرار دارد که صحنی مربع شکل آن‌ها را جدا می‌سازد. پلان آرامگاه به صورت هشت ضلعی است. از جمله ویژگی‌های مهم گور امیر، گنبد پیازی شکل آن است که بر روی ساقه گنبد استوانه‌ای قرار دارد، با تویزه‌های عظیمی که هر کدام به طور مماس به مجاورش متصل شده است (آژند، ۱۳۷۹:۳۲۷؛ ویلیز، ۱۳۷۴:۲۵۳)

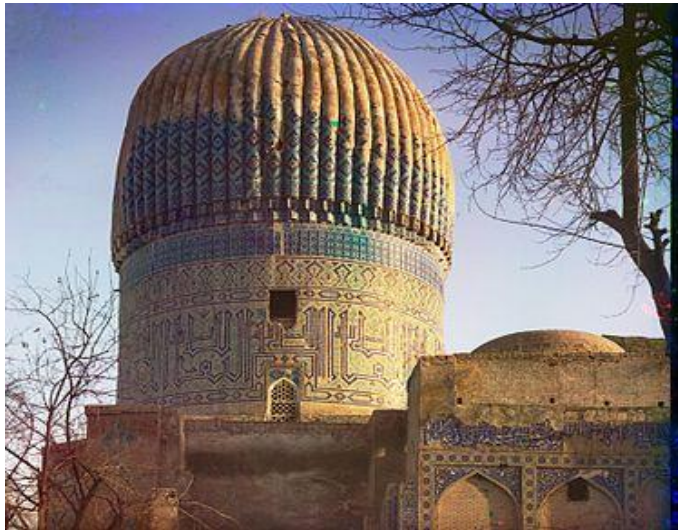
تصویر ۱: نمایی کلی از مقبره گور امیر^۱

^۱ <https://voytsekhovskiy.livejournal.com/۸۸۲۷.html>

تصویر ۲: پلان آرامگاه گور امیر^۱

بر گریو بلند گنبد آرامگاه، کتیبه‌ای زیبا با خط کوفی سفید و حاشیه‌ای از کاشی سیاه نقش بسته است. سطوح بیرونی هشت گوش و مناره‌های بنا نیز با طرح‌های تزئینی حاوی اسامی الله و محمد پوشیده شده، ارتفاع سقف گنبد ۲۲/۵ متر و ارتفاع گنبد بیرونی ۳۴/۰۹ متر است (گنبد دو پوشه است). در داخل آرامگاه سنگی به رنگ سبز سیری بر قبر تیمور نهاده شده که آن را از قبر سلطان محمد و دیگر شاهزادگان مدفون در این مقبره متمایز می‌سازد. گفته شده این سنگ به دستور الخ بیگ تراشیده شده است (امامی، ۱۳۷۵:۱۵۲؛ دانی، ۱۳۷۸:۸۷).

تصویر ۳: گنبد مجموعه گور امیر قبل از بازسازی^۲

^۱ <https://www.aseemooni.com/۹۲۷۵۲/edificio-gura-mir/>

^۲ <https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/Y/Yb/Tomb-of-Timur-east-side-Prokudin-Gorskii.jpeg>

تصویر ۴: سنگ سبز رنگ قبر امیر تیمور^۱

علاوه بر نمای بیرونی آرامگاه گور امیر، فضای درونی آن نیز به زیبایی تزئین شده است. در تزئینات درونی بنا آزاره‌ای از لوح‌های تزئینی شبه خام شش ضلعی وجود دارد که با قالب‌بندی حواشی تزئینی محصور شده، و در بالای آن حاشیه کتیبه-داری از سنگ ژاسپ سبز قرار گرفته است. حاشیه منقوش فوقانی دیوارها و سطح گنبد با نقش‌هایی در صفحات مطالا تزئین گردیده است (آژند، ۱۳۷۹: ۳۲۷).

تصویر ۵: تزئینات داخلی مقبره امیر تیمور^۱

^۱ <https://voytsekhovskiy.livejournal.com/۸۸۲۷.html>

مجموعه شاه زنده

مجموعه شاه زنده یکی از زیباترین آرامگاه‌های ساخته شده عصر تیموری در سمرقند است که شامل مقبره‌های متعدد با تزئینات زیبا و قابل توجه است. ساخت این مجموعه در فاصله سال‌های ۸۰۶ و ۸۰۷ ق/۱۴۰۴-۱۴۰۵ م. توسط تیمور آغاز گردید و در زمان جانشینانش توسعه یافت. شاه زنده مرکب از حدود شانزده عمارت است. نام این مجموعه یعنی شاه زنده از نام پسر عموی پیامبر، قسم‌بن عباس گرفته شده که آرامگاه او از مدت‌ها قبل زیارتگاه شهر سمرقند بوده است (کاوسی، ۱۳۸۹: ۱۱۰). پس از سال ۷۷۱ ق/۱۳۷۰ م. تعدادی مقبره‌های خانوادگی از خاندان تیموری به این مجموعه اضافه شد که همه به شکلی یکسان با گنبد و دروازه‌های بلند ساخته شده‌اند. تفاوت آن‌ها تنها در تناسب، شکل گنبد و تنوع در آرایش آن‌هاست، چنانکه در تصویر زیر مشاهده می‌شود بر ورودی بنا ایوان مرتفعی قرار دارد و در ادامه مجموعه، آرامگاه‌ها به زیبایی در کنار هم ساخته شده‌اند.

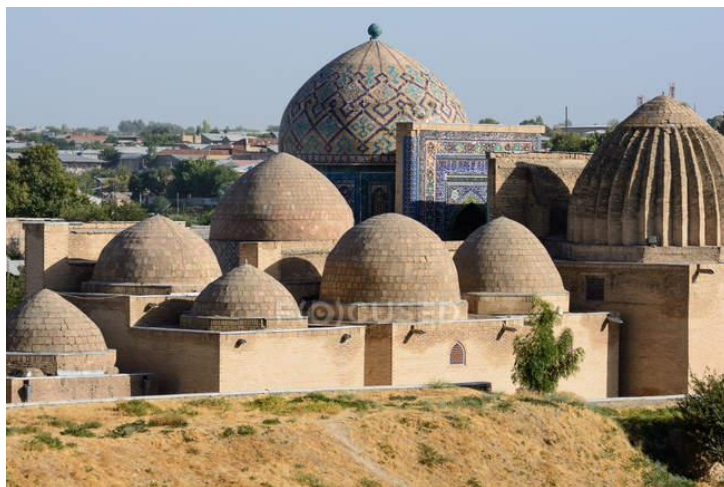

تصویر ۶: نمایی از مجموعه شاه زنده

^۱ -<https://www.alaedin.travel/attractions/uzbekistan/samarkand/gur-e-amir-mausoleum>

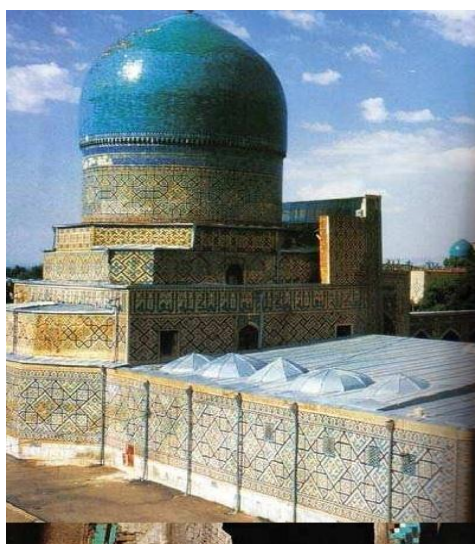
^۲ -<https://www.google.com/imgres?imgurl=https://۳A/۲F/۲Fcdn۱.spiegel.de/۲Fimages/۲Fimage-۱۲۵۳۰۹۵-galleryV۹-tyum-۱۳۵۳۰۹۵.jpg&imgrefurl=https://۳A/۲F/۲Fwww.spiegel.de/۲Ffotostrecke/۲Fusbekistan-fotos-aus-samarkand-fotostrecke-۱۶۴۶۰۲۵.html&docid=TiNTEReYSZNCyM&tbnid=۹SXZ۶oLRkddWM/۳A&vet>

تصویر ۷: انواع گنبد‌های به کار رفته در مقابر شاه زنده^۱

مقبره شادی‌ملک آغا، دختر ترکان آغا، خواهر تیمور که در سال ۷۷۳ق/۱۳۷۲م. ساخته شده، نخستین بنای دوره‌ی تیموری در این مجموعه به شمار می‌رود (دانی، ۱۳۷۸: ۸۳).

تصویر ۸: تزئینات آرامگاه شادی‌ملک (شایسته‌فر، ۱۳۹۲: ۲۱).

^۱ <https://focusedcollection.com/۱۹۸۴۸۷۳۰۴/stock-photo-uzbekistan-samarkand-province-samarkand-grave.html>

تمامی نماهای داخلی و خارجی بنای آرامگاه شادی‌ملک آغا با سبک‌های متنوعی از کاشی پوشیده شده است. در لچکی‌های طاق ورودی، کاشی‌های چند رنگ لعابی به کار گرفته شده و غالب رنگ‌های موجود در بنا، آبی روشن، سیاه و سفید است (شایسته‌فر، سدره‌نشین، ۱۳۹۲: ۲۳-۲۲). گنبد مقبره به وسیله تزیین به هشت سطح تقسیم شده با یک هشت ضلعی ستاره‌ای در مرکز آن. ساقه‌ی هشت ضلعی آن مقرنس‌هایی مجلل در سه کنج‌ها و تزییناتی از کاشی در اطراف پنجره‌ها دارد. ضریح بنا به سبک پلکانی و دارای سه طبقه‌ی مزین است. در کنار این آرامگاه مسجد قسم‌بن‌عباس قرار دارد که مربوط به سده‌ی ۱۵م. است. این بنا مستطیل شکل و دارای سه گنبد است. از دیگر آرامگاه‌ها، مقبره خواجه احمد، آرامگاه و مسجد تومان آغا، همسر تیمور (۱۴۰۵م/۸۰۷ق) و آرامگاه امیر بوروندق یکی از سرداران تیمور (۱۳۹۰-۱۳۸۰م) واقع است که تمامی این آرامگاه‌ها مربع‌شکل و برفراز آن‌ها ساقه‌هایی بلند با گنبدی از بیرون پیازی شکل قرار دارد. در نیمه راه خیابان گورستان، پنج آرامگاه زیبا رو به روی هم قرار دارد که به ترتیب به شادی‌ملک (۱۳۷۲م/۷۷۳ق)، امیرزاده (۱۳۸۶م/۷۸۸ق)، امیر حسین‌بن‌تغلق تکین (۱۳۷۶م/۷۷۷ق)، شیرین بیگ آغا (۱۳۸۵م/۷۸۷ق) و یک فرد ناشناس دارای آرامگاه هشت گوش، تعلق دارد. این آرامگاه‌ها جز آرامگاه ناشناس که هشت ضلعی است، همچون آرامگاه‌های قبلی مربع شکل هستند. وجه اختلافشان جزئیات کاشی‌کاری و تزیینات است همچنان که در آرامگاه شادی‌ملک خواهرزاده‌ی تیمور دیده می‌شود (دوپولو، ۱۳۶۸: ۲۷۲). انواع مختلف رنگ آبی که از جمله رنگ‌های پرکاربرد و خاص دوره تیموری است، رنگ غالب بکار رفته در بناهای مجموعه شاه زنده است. گنبد خارجی آرامگاه شیرین بیگ آغا از آجر معرق آبی روشن و آبی سیر پوشیده شده است. طاق ورودی آن دربردارنده ترنج‌هایی مدور در لچکی‌هاست که بر زمینه‌ای از تزیینات گیاهی نقش بسته و این زمینه‌ی تزیین نیز به رنگ آبی تیره است. طاق نماها، کنسول‌های زیر گنبد و پیش آمدگی‌های طاق تویزه‌ها در آرامگاه تومان آغا نیز با نقاشی‌های آبی و قرمز پوشیده شده است (شایسته‌فر و سدره‌نشین، ۱۳۹۲: ۲۲). در کنار دروازه‌ی گورستان، آرامگاه بزرگی با اطاق‌های بسیار و دو گنبد واقع است. زیارتخانه‌ی آن مربع‌شکل با چهار ایوان چلیپاوار است که بر فراز آن یک ساقه‌ی هشت ضلعی و گنبدی بلند قرار دارد. این آرامگاه متعلق به قاضی‌زاده‌ی رومی است. در جنب سردر ورودی ساخته شده توسط الغ بیگ نیز، یک مسجد و مدرسه‌ی دولت کوشیگی واقع است (دوپولو، ۱۳۶۸: ۲۷۸).

تصویر ۹: آرامگاه شیرین بیگ آغا (شایسته‌فر، ۱۳۹۲: ۲۲)

مجموعه باغ نسوان هرات

مقبره‌ی گوهر شاد خاتون و سلطان حسین بایقرا از بناهای موجود در مجموعه باغ نسوان در هرات است. از جمله بناهای موجود در این مجموعه می‌توان به مدرسه شاهرخیه، مدرسه سلطان حسین بایقرا، مدرسه گوهرشادخاتون، مدرسه علی شیرنویایی و در کنار این مجموعه، سه بنای دیگر دارالشفاء، اخلاصیه، مدرسه مولانا عبدالرحمن جامی اشاره کرد. ۹ مناره قطور و بلند این هفت بنا را احاطه کرده بودند که ارتفاع بلندترین آن‌ها به ۵۲ متر می‌رسید (زارع، ۱۳۸۱: ۱۹۳). چهار مناره بلند، در شمال مجموعه مصلی، فضای مربع شکلی را تشکیل می‌دهند که در درون آن زمینی پر از خرده آجر، سفال و کاشی است. نیمه راه این مناره‌های غربی و کمی به طرف غرب آن‌ها گودال حفاری شده‌ای قرار دارد (ویلیبر، ۱۳۷۴: ۴۳۵). این مکان تاریخی به روایت محلی، مدرسه سلطان حسین بایقرا حکمران هرات است. گفته شده کار بنای این عمارت در سال ۸۹۸ق/۹۳-۱۴۹۲. به اتمام رسیده است. این مدرسه شامل آرامگاهی در ضلع غربی بوده که احتمالاً همین محل گودال حفاری شده، می‌باشد. گودال محتوی سنگ قبر سیاهی است که گفته

می‌شود قبر شخص سلطان حسین باشد. پیش از مرگ سلطان حسین بایقرا چند تن از افراد خانواده او در این آرامگاه به خاک سپرده شده بودند. مناره‌های واقع بر روی ضلع جنوبی مدرسه بر روی خطی قرار می‌گیرد که در ۱۳۷۵ متری به سمت شمال آرامگاه گوهرشاد است و در سمت غرب دو مناره در ۹۹/۸۰ متر جنوب این خط است. مناره ۵۵ متر ارتفاع دارد و ضخامت قاعده مناره‌ها ۷۵٪ متر، قطر قسمت خال مناره‌ها ۷/۳۰ متر است. طرح‌های کاشیکاری روی میل‌های مناره از کاشی‌کاری‌های روی مناره‌هایی که با بناهای گوهرشاد ارتباط دارد، پرکارتر است. این طرح‌های تزئینی شامل رشته‌های عمودی مرکب از ستاره‌های هشت‌پری است که در ردیف‌های منحرفی ترتیب یافته است (ویلبر، ۱۳۷۴: ۳۸-۴۳۷). مقبره علی شیر نوایی صدر اعظم سلطان حسین بایقرا در ضلع شمالی مجموعه قرار دارد.

تصویر ۱۰: موقعیت مقبره امیرعلیشیرنوایی، مقبره گوهر شاد و برج‌های مدرسه سلطان حسین بایقرا^۱

مقبره گوهرشاد که گنبد سبز نیز نامیده می‌شود، بین سال‌های ۸۲۰-۸۴۰ق/۱۴۳۷-۱۴۱۷م. توسط قوم‌الدین شیرازی برای گوهرشاد آغا، همسر شاه‌رخ، در هرات ساخته شد. این مقبره به شکل چهارگوش با گنبدی سه پوشش در مرکز آن است (زارع، ۱۹۳: ۱۳۸۱). پایین‌ترین گنبد با طرح‌هایی از گل و اجسام هندسی نقاشی شده و گنبد بالاتر شیاردار است و با کاشی‌های آبی و سبز تزیین شده است. بالاترین بخش گنبد با خطوط قرآنی تزیین گردیده و نقاشی‌های سقف آن زیباترین نوع نقاشی زمان شاه‌رخ به

^۱ https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Gawhar_shad-۱۴۱۷-۲.jpg

تصویر ۱۱: مقبره گوهر شاداغها^۱

آرامگاه خواجه احمدیسوی

از دیگر آرامگاه‌های ساخته شده در دوره‌ی تیموری، مقبره خواجه احمد یسوی در ترکستان است. این بنا به دستور تیمور و در ابعاد ۶۵/۵ × ۴۶/۵ متر (اکا، ۱۳۹۰: ۵۴) در دو مرحله بنا شد. در مرحله اول سفت‌کاری بنا و در مرحله دوم بخش فوقانی آرامگاه و همه‌ی پوشش‌های تزئینی انجام شده است. اتمام ساخت سردر بزرگ آن در سال ۱۵۹۱/۹۹۸م. توسط عبدالله خان پنجم صورت گرفت و حدود سال ۱۴۸۵/۸۹۱م. دختر الغ بیگ یک آرامگاه هشت ضلعی در جنوب این مجموعه ساخت (ویلیبر، ۱۳۷۴: ۳۹۲).

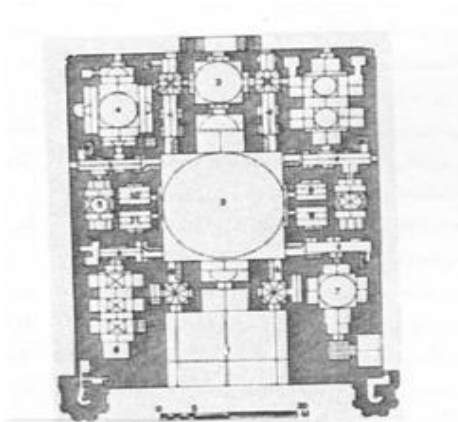
^۱ <http://www.payam-aftab.com/fa/doc/news/۹۰۰۵۱/%DA%AF%D۹%۸۶%D۸%AA%D۸%AF>

تصویر ۱۲: نمایی کلی از آرامگاه^۱

این مقبره یک مجموعه بزرگ شامل مسجد، خانقاه، مدرسه و در کل دارای ۱۳۵ اتاق است. مجموعه مستطیل شکل و با یک درگاه ورودی بزرگ است که در هر سوی آن مناره‌هایی قرار دارد (دانی، ۱۳۷۸: ۹۰). بنا به نه بخش تقسیم می‌شود. سه بخش مرکزی، واقع در راستای محور طولی شامل ایوان ورودی، تالار جماعت و آرامگاه است. از جماعت‌خانه هشت دهلیز تنگ منشعب می‌شود که بخش‌های اطراف تالار مرکزی را مشخص می‌کند. هر یک از بخش‌ها، به استثنای بخش‌هایی که در شرق و غرب تالار مرکزی قرار دارند، دارای یک ترکیب و شکل منحصر به خود است. در شرق و غرب جماعت‌خانه نیز یک جفت اطاق کوچک باریک و همچنین اطاق‌های مستطیل شکلی وجود دارد با طاق نماهایی در سمت شمال و جنوب که فقط از طریق دهلیزهای شمالی وارد آن‌ها می‌شوند. اطاق غربی کتابخانه بوده و اطاق شرقی به آق سرای کوچک شهرت دارد (۴/۶ × ۵/۴) (ویلیز، ۱۳۷۴: ۳۹۳).

^۱ <http://sahebkhavar.ir/news/۲۱۷۹۷۹۵/%D۹%۸۵%D۹%۸۲%D۸%A۸%DA%B۱%D۹%۸۷>

تصویر ۱۳: پلان قسمت‌های مختلف مجموعه آرامگاه (حسینی، ۱۳۸۸: ۲۲)

مسجد کوچک مستطیلی شکل (۹/۴ × ۶/۴) با طاق‌نماهای بسیار عمیقی در غرب آرامگاه قرار دارد که دارای محرابی از جنس کاشی لعابی معرق است. در ضلع شرقی بنا نیز، آرامگاه آق‌سرای بزرگ است (ویلبر، ۱۳۷۴: ۳۹۳). آنچه از تزئینات درونی بنا باقی مانده عبارتند از: ترکیبات مقرنسی گچی که گنبد‌های جماعت‌خانه، آرامگاه و مسجد را پوشانده، مقرنسهایی که طاقچه‌های آرامگاه را پر کرده و کاشی‌های شش ضلعی سبز که ازاره‌های جماعت‌خانه و مسجد را شکل داده است.

تصویر ۱۴: نمونه‌ای از تزئینات بیرونی بنا^۱

محراب با کاشی معرق تزئین و گنبدها با کاشی آبی روشن پوشیده شده‌اند. گنبد روی آرامگاه بر روی خیاره‌ها طرح اسلیمی بزرگ داشته و کاشی‌های هفت رنگی نیز بر روی نمای شمالی و به صورت پوشش تزئینی بر ستون‌های کوچک و سرستون‌ها و افریز کتیبه‌ای گنبد آرامگاه وجود دارد (ویلیبر، ۱۳۷۴: ۳۹۵). این بنا با مسجد سمرقند که از بناهای دیگر عصر تیموری است از لحاظ فنون تزئینی و طرح آن‌ها و گنبدهای کوچک واحدهای ساختمان که شبیه با گنبد آرامگاه است، دارای اشتراکاتی است.

مزار شیخ احمد جامی

ابونصر احمدبن ابی‌الحسن معروف به جامی در سال ۴۴۰ق/۱۰۴۹م. در نامق ترشیز (کاشمر) به دنیا آمد و در سال ۵۳۶ق/۱۱۴۲م. درگذشت. مجموعه آرامگاه وی که در داخل شهر تربت جام قرار دارد شامل مسجد کرمانی، مسجد سلطان سنجر و گنبد فیروزشاهی است. مدفن شیخ جامی در محوطه بنا و جلوی ایوان قرار دارد. محل قبر با طول و عرض ۵ و ۲ متر با آجر و گچ ساخته شده که با نرده‌ای سنگی در برگرفته شده است. در دو سمت غرب و جنوب این نرده اشعاری نوشته شده که تاریخ ۱۰۱۲ق/۱۶۰۴م. را نشان می‌دهد. به نظر می‌رسد تاریخ مزبور زمان ساخت نرده باشد. ایوان مزار که ۲۷متر ارتفاع دارد از زیباترین قسمت‌های بناست که با کاشی‌های معرق دوره صفوی پوشیده شده است. بر پایه‌های ایوان، کتیبه‌ای با خط ثلث نقش بسته که سوره مبارکه تبارک الذی نوشته شده و در سمت بالای ایوان کتیبه‌ی دیگری در زمینه کاشی لاجوردی وجود دارد (خراسان سرزمین نور، ۱۳۷۸: ۳).

تصویر ۱۵: ایوان آرامگاه شیخ جامی^۱

در سه ضلع ایوان، سه درب چوبی وجود دارد. درب منبت کاری شده اسپر ایوان به محوطه زیر گنبد باز می‌شود که اطاقی است مربع به ضلع ۸ متر و کتیبه‌ای کمربندی هر چهار ضلع را فراگرفته که تاریخ آن ۷۶۳ق/۱۳۶۲م. است. زیر سقف گنبد با رسمی‌بندی‌های گچی مزین شده است. درب ضلع غربی ایوان به محوطه‌ای سرپوشیده راه دارد که قبری در آن قرار دارد و احتمالاً متعلق به ملک غیاث الدین کورت، پادشاه هرات و بانی ایوان و صفیه روضه شیخ احمدجام است. در قسمت جنوب این محوطه اطاق دیگری است که قبر میریحی قادری است و لوح آن تاریخ ۱۲۳۶ق/۱۸۲۱م. را نشان می‌دهد. در قسمت جنوبی این اطاق نیز مسجد جامع قرار دارد که شامل ایوانی طولانی و دو شبستان بزرگ است. درب ضلع شرقی ایوان به مسجدی منتهی می‌شود که به مسجد کرمانی معروف است. در شمال غربی ایوان نیز بنایی با گنبدی کاشیکاری شده قرار دارد که گنبد فیروز شاهی نامیده می‌شود و احتمال می‌رود از بناهای خیریه جلال الدین فیروز شاه است (مقری، ۱۳۵۹: ۱۰۷-۱۰۵؛ خراسان سرزمین نور، ۱۳۷۸: ۸۳).

^۱ <https://www.yjc.ir/fa/news/۶۷۹۱۷۷۸/%D%A%B۴%DB%AC%D%A%AE>

تصویر ۱۶: گنبد فیروزشاهی^۱

آرامگاه مولانا زین الدین ابوبکر تایبادی

زین الدین ابوبکر یکی از شخصیت‌های برجسته قرن هشتم و معاصر با تیمور بوده که در سال ۷۹۱ق/۱۳۸۹م. وفات یافت. آرامگاه وی در جنوب غربی تایباد، در ابتدای جاده تایباد به خواف واقع شده است. این بنا شامل یک گنبدخانه مربع‌شکل، گنبدی بلند و ایوان است (خراسان سرزمین نور، ۸۴؛ دایره المعارف بناهای تاریخی ایران و توران، ۱۰۸). در ضلع شمال شرقی ورودی صحن سردری آجری است. صحن محوطه با آجر فرش شده و در اطراف آن حجره‌هایی قرار دارد. مقبره شیخ زین الدین در فضای جلو ایوان در محوطه کوچکی که با سنگ محصور شده قرار دارد و درخت پسته کهنسالی بر آن سایه افکنده است (مولوی، ۱۳۸۲: ۱۰۸). در اطراف قبر، دو لوح سنگی خاکستری رنگ، یکی بر روی قبر و دیگری بر بالای سر آن به صورت افراشته، قرار دارد^۲ (دایره‌المعارف بناهای تاریخی ایران، ۱۳۷۸: ۵۹). در دو طرف ایوان بنا، دو طاق‌نما در دو طبقه ساخته شده است. بر روی پایه‌های ایوان، کتیبه‌ای قرار دارد که از پایه سمت راست شروع شده و پس از طی جبهه فوقانی در پایه سمت چپ به پایان می‌رسد. این کتیبه

^۱ همان

^۲ بر روی سنگ قبر نوشته شده است: هذا مرقد مرحوم قطب الاقطاب مولانا شیخ زین الدین ابابکر بن شیخ علی بن شیخ ابوبکر بن شیخ احمد بن (شیخ محمد بن) شیخ محمود بن شیخ سهیل تایبادی وفات یوم پنجشنبه سلخ محرم ۷۹۱.

با خط ثلث به رنگ زرد در زمینه کاشی معرق نوشته شده است. در داخل ایوان بر روی سه ضلع، کتیبه بزرگ دیگری به خط ثلث و در زمینه کاشی معرق نوشته شده است که بنا بر نوشته انتهای آن، این بقعه در زمان شاهرخ بهادرخان به اهتمام پیراحمد بن اسحاق خوافی پایان یافته است. شاهکار هنر معرق دوره‌ی تیموری را می‌توان در این کتیبه مشاهده کرد (زمرشیدی، ۱۳۸۵: ۶).

تصویر ۱۷: ایوان آرامگاه (نگارنده)

محوطه زیر گنبد به صورت چهار ضلعی و سقف آن با رسمی‌بندی‌های زیبا با سنگ مرمر ساخته شده و به وسیله کاشی به اشکال غیر منظم تقسیم شده است (مقری، ۱۳۵۹: ۱۰۹). اهمیت این بنا بیشتر در کتیبه‌های تاریخی زیبا، کاشیکاری‌ها و حواشی آن است که گویای نکات ظریف هنری و مشخصات خاص دوره تیموری است (امامی، ۱۳۷۵: ۱۴۷؛ دست پاک، ۱۳۹۰: ۱۵۷). در چهار گوشه بنا، چهار پلکان واقع است که به حجره‌های طرفین ایوان و پشت بام راه دارد و ورودی آن‌ها از بیرون بناست. فضای داخلی بنا در گذشته از طریق درگاه‌های شمالی و جنوبی نیز به بیرون راه داشته که امروزه مسدود است (دایره المعارف بناهای تاریخی ایران، ۵۹).

نتیجه

تیموریان به ایجاد بناهای متعدد اهتمام ویژه‌ای داشتند و در این راستا از طرح و شیوه‌ی معماری متداول

دوره‌های قبل بهره بردند. از نظر تزئینات بنا، این دوره از ادوار مهم اسلامی است که در نتیجه توجه و تشویق حکمرانانی چون تیمور و شاهرخ و نیز دیگر شخصیت‌های این دوره که در ساخت بناهای متعدد نقش داشتند، شکوفا گردید. مهمترین بناهای تیموری از جمله آرامگاه‌ها در خارج از مرزهای ایران به ویژه در سمرقند و هرات شکل گرفتند. در مقایسه‌ای میان بقایای برجای مانده از آرامگاه‌های این دوره می‌توان به عظمت و فراوانی تزئینات به کار رفته در آرامگاه‌هایی که بر مقابر خاندان حاکم ساخته شده پی برد. اگرچه بخش‌هایی از این آرامگاه‌ها به مرور از بین رفته‌اند اما آنچه باقی مانده، گویای اوج معماری و ذوق هنرمندان این دوره است. شیوه‌ی تزئین با کاشی معرق در عهد تیموری حکایت از آن دارد که هنرمندان این دوره در شیوه‌ی تزئینی به حد‌اعلای مهارت دست یافته بودند، به طوری که در کمتر دوره‌ای این چنین تزئین کاشیکاری مشاهده شده است. در بیشتر بناهای این دوره بر خاصیت عمودی بودن بنا تأکید شده است که این خصوصیت بیشتر با استفاده از برج‌های مدور در گوشه‌های بناها پدید می‌آید. این گونه تزئینات از نخستین مشخصه‌های دوران تیموری است. همچنین از چشمگیرترین نتایجی که از این دوره می‌توان دریافت، میزان بناهای عظیم و سترگی است که در این عهد ساخته شد، ایوان‌ها و سردرهای بلندی که با کاشی‌های معرق زیبا تزئین شده‌اند و گنبد‌های پیازی شکل که بیشتر با کاشی‌های لاجوردی تزئین شده‌اند از مشخصات خاص این دوره است. معماری عصر تیموری را می‌توان اوج کاربرد رنگ در معماری نیز دانست که نمونه‌ی آن در کتیبه‌های کوفی، نسخ و ثلث به رنگ طلایی در زمینه کاشی‌های آبی مشاهده می‌شود.

منابع

- امامی، نصرالله. (۱۳۷۵). فرهنگ و میراث فرهنگی / نگاهی به هنرهای اسلامی دوره‌ی تیموری. مشکوه، (۵۳)، ۱۶۷-۱۴۵.
- آکا، اسماعیل. (۱۳۹۰). فعالیت‌های عمرانی تیموریان در دوره‌ی سلطنت شاهرخ میرزا (۱۴۴۷-۱۴۰۵). ترجمه اکبر صبوری، تاریخ، (ش ۴۳)، ۳۰-۳۷.
- استانداری، سازمان برنامه و بودجه و اداره‌ی کل میراث فرهنگی خراسان. (۱۳۷۸). خراسان سرزمین نور. با همکاری استانداری، مشهد: سازمان برنامه و بودجه و اداره کل میراث فرهنگی خراسان.
- دانی، احمد حسن. (۱۳۷۸). میراث تیمور. ترجمه مهدی توسلی، راولپندی: اس. تی. پرنترز.
- دایره‌المعارف بناهای تاریخی ایران در دوره اسلامی (بناهای آرامگاهی). (۱۳۷۸). چاپ دوم،

- پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی.
- دست پاک، فاطمه. (۱۳۹۰). *خراسان بزرگ در عصر تیموریان*، مشهد: بدخشان.
  - دوپولو، پاپا. (۱۳۶۸). *معماری اسلامی*. ترجمه حشمت جزنی، چاپ اول، تهران: مرکز نشر فرهنگی رجاء.
  - زارع، رامین (۱۳۸۱). دیداری از مقبره گوهرشاد خاتون و مجموعه باغ نسوان هرات. *تاریخ روابط خارجی*، ش ۱۰، ۱۹۴-۱۹۳.
  - زمزبیدی، حسین. (۱۳۸۵). دوره های شکل گیری کاشی کاری معرق در بناهای ایران. *رشد آموزش هنر*، (ش ۸)، ۸-۴.
  - شایسته‌فر، مهناز، فاطمه سدره‌نشین. (۱۳۹۲). تطبیق نقوش تزئینی معماری دوره‌ی تیموری در آثار کمال‌الدین بهزاد با تاکید بر نگاره «گدایی بر در مسجد». *نگره*، (ش ۲۵)، ۳۸-۱۸.
  - کاوسی، ولی‌الله. (۱۳۸۹). بازسازی آثار معماری در دوره‌ی تیموریان. *تاریخ و تمدن اسلامی*، (ش ۱۲)، ۱۲۹-۱۰۷.
  - مقری، علی اصغر. (۱۳۵۹). *بناهای تاریخی استان خراسان*، مشهد: انتشارات اداره کل فرهنگ خراسان.
  - ویلبر، دونالد نیوتن، گل‌مبک، لیزا. (۱۳۷۴). *معماری تیموری در ایران و توران*، ج ۱، ترجمه کرامت‌الله افسر و محمد یوسف کیانی، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
  - حسینی، سیدهاشم. (۱۳۸۸). بررسی روند شکل‌گیری مجموعه‌های آرامگاهی در معماری ایران دوران اسلامی: بنا بر آراء ابوسعید ابوالخیر، *هنرهای زیبا معماری و شهرسازی*، ش ۳۸، ۲۳-۱۵.